

تحلیل مفاهیم معماری و ساخت‌وساز در قرآن کریم با رویکرد تمدن‌سازی الهی

صفورا روحی*
شاهین برزو^۲

<https://doi.org/10.22034/jksl.2025.524034.1464>

دریافت: ۱۴۰۴-۰۵-۰۸
بازنگری: ۱۴۰۴-۰۷-۱۲
پذیرش: ۱۴۰۴-۰۷-۲۷
انتشار آنلاین: ۱۴۰۴-۰۸-۱۰

مقاله: پژوهشی

چکیده

معماری و ساخت‌وساز به‌عنوان جلوه‌هایی از تمدن انسانی، از دیرباز مورد توجه جوامع بشری بوده‌اند. در قرآن کریم، به‌عنوان کامل‌ترین کتاب آسمانی، اشارات متعددی به مفاهیم مرتبط با عمران، آبادانی و ساخت‌وساز وجود دارد که بیانگر اهمیت این موضوع در فرهنگ و تمدن اسلامی است. هر یک از این اشارات سرفصل مهمی در زمینه ساخت‌وساز بر پایه اصول اسلامی و الهی در فرایند طراحی و اجرای سازه‌ها ایجاد می‌کند. قرآن با تأکید بر آبادانی زمین به‌عنوان یکی از رسالت‌های انسان، وی را خلیفه‌ای معرفی می‌کند که مأمور به عمران و اصلاح زمین است. همچنین، با ذکر نمونه‌هایی از بناهای تاریخی مانند کاخ‌های قوم عاد، برج فرعون، یا سد ذوالقرنین، به نقش سازه‌ها در تاریخ تمدن‌ها پرداخته و بر عبرت‌آموزی از سرگذشت ملت‌های پیشین تأکید دارد. از سوی دیگر، قرآن معیارهایی همچون نیت الهی، پرهیز از اسراف، رعایت عدالت و حفظ تعادل محیط‌زیستی را در فعالیت‌های ساخت‌وساز مطرح می‌سازد. روش گردآوری مطالب در این مقاله بر پایه تحلیل موضوعی-مفهومی آیات قرآن کریم صورت گرفته است. ابتدا با استخراج واژگان کلیدی مرتبط با عمران و معماری از متن قرآن، مفاهیم بنیادین شناسایی شده‌اند. سپس با بررسی تفسیری آیات منتخب و تطبیق آن‌ها با نمونه‌های تاریخی ذکرشده در قرآن، تلاش شده است تا پیوندی میان آموزه‌های الهی و اصول معماری اسلامی برقرار گردد. همچنین، با بهره‌گیری از منابع تفسیری معتبر و مطالعات تمدنی، ابعاد نظری ساخت‌وساز در قرآن تحلیل شده و کاربردهای آن در طراحی معماری پایدار و توسعه شهری اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: تمدن، ساخت‌وساز، عمران، قرآن کریم، معماری.

استناد به مقاله:

برزو، شاهین؛ و روحی، صفورا. (سال). تحلیل مفاهیم معماری و ساخت‌وساز در قرآن کریم با رویکرد تمدن‌سازی الهی. فصلنامه قرآن، فرهنگ و تمدن، دوره (شماره)، ...-...

Doi: <https://doi.org/10.22034/jksl.2025.524034.1464>

۱. استادیار گروه معماری و شهرسازی، مرکز آموزش عالی فنی و مهندسی بوئین زهرا، قزوین، ایران (نویسنده مسئول).

s.rouhi@yahoo.com

۲. استادیار گروه مهندسی عمران، مرکز آموزش عالی فنی و مهندسی بوئین زهرا، قزوین، ایران.

مطالعه معماری و عمران در قرآن، بیانگر نگرشی چندوجهی به مفاهیم تمدنی و بشری است. قرآن کریم ضمن دعوت به تأمل در آثار گذشتگان، ساخت‌وساز و آبادانی را بخشی از ماموریت انسان در زمین می‌داند. قرآن کریم به‌عنوان کتاب هدایت بشری، نه‌تنها به امور عبادی بلکه به جنبه‌های مختلف زندگی انسان از جمله اقتصاد، اجتماع، و عمران توجه ویژه‌ای دارد. در بسیاری از آیات قرآن، به اهمیت آبادانی زمین اشاره شده و این مهم به‌عنوان یکی از اهداف خلقت انسان معرفی شده است. در دنیای معاصر، مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه‌های دینی و مهندسی، به‌ویژه در زمینه معماری و شهرسازی اسلامی، اهمیت فزاینده‌ای یافته‌اند.

مطالعات مرتبط با سکونت و مسکن در قرآن کریم به بررسی ابعاد کیفی و معنوی مسکن پرداخته‌اند. در حالی که برخی پژوهش‌ها بر جنبه‌های اقتصادی و کمی مسکن تمرکز داشته‌اند (اهری، ۱۳۶۷، صص ۲۳-۴۵؛ آبرو دیسیو، ۱۳۶۴، صص ۵۵-۷۲؛ شکویی، ۱۳۵۵، صص ۱۰۲-۱۲۵)، تحقیقات دیگری به تحلیل نقش مسکن در تأمین آرامش و نیازهای روحی انسان پرداخته‌اند. برخی مطالعات تأثیر مصالح ساختمانی و روش‌های ساخت بر هزینه‌های مسکن را بررسی کرده‌اند، در حالی که دیگر پژوهش‌ها به تحلیل بحران مسکن و راهکارهای کاهش هزینه‌های ساخت توجه داشته‌اند (سازمان ملی زمین و مسکن، ۱۳۸۲، صص ۱۱-۳۴؛ پورمحمدی، ۱۳۷۹، صص ۸۸-۱۰۵). در این میان، تحقیقات اقلیمی نیز به بررسی تأمین انرژی و تأثیر شرایط محیطی بر طراحی مسکن پرداخته‌اند (کسمایی، سال‌های اخیر، صص ۶۵-۹۰).

از منظر فلسفی، هایدگر مفهوم سکونت را به‌عنوان امری فراتر از صرف حضور در یک مکان مطرح کرده است. او سکونت را به‌عنوان شیوه‌ای از بودن تعریف می‌کند که با تعامل انسان با محیط پیرامونش شکل می‌گیرد (هایدگر، ۱۹۵۱م، ص ۳۲). در مقابل، برخی پژوهشگران مانند ماتیس استوک، سکونت را نه صرفاً حضور در فضا، بلکه تعامل فعال با آن می‌دانند (استوک، ۲۰۰۴م، صص ۴۵-۶۰). در حوزه معماری اسلامی، دکتر هادی ندیمی از جمله پژوهشگرانی است که به بررسی مفاهیم قرآنی در معماری ایرانی و اسلامی پرداخته است. او در مطالعات خود به تحلیل زیبایی‌شناسی، هندسه، رمز و مضامین اخلاقی در معماری اسلامی پرداخته و تلاش کرده است تا ارتباط میان این مفاهیم و آموزه‌های قرآنی را روشن سازد (ندیمی، ۱۳۹۰، صص ۷۵-۹۸).

همچنین، برخی تحقیقات به بازشناسی مفهوم خانه در قرآن پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها بر اساس آیات قرآنی، خانه را به‌عنوان مکانی برای آرامش و ذکر الهی معرفی کرده‌اند و تأکید کرده‌اند که معماری خانه باید به گونه‌ای طراحی شود که موجب یادآوری خداوند و تأمین آرامش انسان باشد (مقدمه‌ی کتاب «متافیزیک چیست؟»). قرآن کریم، به‌عنوان سند محوری در تمدن اسلامی، نه‌تنها به هدایت معنوی انسان می‌پردازد بلکه چارچوب‌هایی کاربردی برای ساماندهی زیست انسان در زمین ارائه می‌دهد. آیات متعددی از قرآن به مفهوم عمران (آبادسازی زمین) و سازوکارهای اخلاقی آن اشاره دارند، که در علوم مهندسی، معماری و شهرسازی می‌توانند مبنای نظریه‌پردازی و طراحی قرار گیرند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ص ۵۴؛ یوسفی، ۱۳۹۵، ص ۴۸). بر پایه آموزه‌های قرآنی، انسان مسئول آبادانی زمین در چارچوب عدالت، توحید و خدمت به خلق است.

خداوند در آیه ۶۱ سوره هود می‌فرماید: «هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» که بیانگر مسئولیت انسان در توسعه، آبادانی و بهره‌برداری صحیح از زمین است. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان با تأکید بر این آیه، بیان می‌دارد که «استعمار» در اینجا به معنای طلب آبادانی و انتظار خداوند از بشر برای احیای زمین در راستای اهداف الهی است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۱، ص ۳۳۱). وی نقش

انسان را در قالب خلافت الهی، سازنده تمدن، آبادکننده و عامل پیونددهنده زمین و آسمان می‌داند. در تفسیر این بخش از آیه، خداوند انسان را مامور ساخته که در زمین تصرف کند و با سازندگی، به شهرسازی، توسعه و بهره‌برداری مفید از زمین بپردازد.

پیشینه پژوهش

مطابق تفسیر المیزان، توسعه‌گرایی در قرآن مبتنی بر اخلاق و عدالت است. در مفهوم توسعه-گرایی قرآنی مصرف‌گرایی و سلطه‌جویی جایگاهی ندارد. نمی‌توان با سلطه‌جویی و استفاده از ابزار قدرت، سبک معماری و ساخت و ساز را بر سایرین تحمیل نمود. از این رو، نگاه قرآنی به معماری و شهرسازی، از منظر زیباشناسی و عملکرد فراتر می‌رود و بعد معنوی فضا را در برمی‌گیرد. در واقع تقدم معنویت بر مادیات می‌بایست نیت اصلی سازنده قرار گیرد و مادیات ابزار مورد استفاده در جهت تحقق معنویات قرار گیرد.

مقاله‌ی «معماری بهشت و معماری باغ ایرانی» نوشته‌ی سیدمحمد مهدی میرممتاز، اکرم السادات میرممتاز و فاطمه قلی پور، به بررسی رابطه‌ی میان معماری باغ ایرانی و توصیفات قرآنی از بهشت پرداخته است. این پژوهش ابتدا به ترجمه‌ی آیات مرتبط با معماری بهشت پرداخته و سپس این مفاهیم را با طراحی باغ‌های ایرانی مقایسه کرده است.

مقاله‌ی دیگری با عنوان «باغ به منزله‌ی جستجوی تصویری از بهشت» که توسط ماریان بروکند نوشته شده، تلاش کرده است تا ابعاد پژوهش را گسترش دهد و پیوند میان توصیفات قرآنی از بهشت و طراحی باغ‌های اسلامی را تحلیل کند. این پژوهش، تصویری از بهشت را بر اساس متون دینی و نمونه‌های تاریخی معماری باغ‌های اسلامی ارائه می‌دهد.

همچنین، مقاله‌ی «بررسی سلسله مراتب بهشت‌های چهارگانه بر اساس قرآن و روایات» که توسط حسین کامیاب نگاشته شده، به تحلیل جایگاه بهشت‌های چهارگانه در منابع اسلامی پرداخته است. این تحقیق سعی دارد با بررسی تفاسیر قرآنی و روایات اسلامی، ساختار معنایی این بهشت‌ها و ارتباط میان آن‌ها را روشن سازد.

مقاله حاضر، با تمرکز بر تفاسیر معتبر به‌ویژه تفسیر المیزان، تلاش دارد ضمن تحلیل مفهومی واژگان ساخت‌وساز، ابعاد نظری این آموزه‌ها را در قرآن کریم بررسی کرده و بستری برای بهره‌برداری در معماری اسلامی معاصر فراهم سازد. در این مقاله تلاش می‌شود با رویکردی تحلیلی، نقش معماری و عمران در نگاه قرآنی بررسی شده و رابطه آن با مفاهیم توحید، مسئولیت‌پذیری و عبرت از تاریخ تبیین گردد. برای این منظور در ابتدا به بررسی واژه‌های کلیدی مرتبط با ساخت‌وساز در قرآن می‌پردازیم، سپس نمونه‌هایی از سازه‌ها و بناهای ذکر شده در آیات قرآنی را مرور می‌کنیم و در نهایت، اصول ارزشی و اخلاقی قرآنی مرتبط با عمران و معماری را مورد تحلیل قرار می‌دهیم.

مبانی نظری

۱. مفهوم عمران در قرآن

در قرآن واژه‌هایی همچون استعمار (به معنای آبادسازی)، بنیان، قریه، مدائن و قصور به نحوی به عمران و معماری اشاره دارند. خداوند در سوره هود می‌فرماید:

«هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (هود: ۶۱)

این آیه به روشنی بیان می‌کند که عمران و آبادانی نه تنها مجاز، بلکه ماموریتی الهی است که بر دوش انسان نهاده شده است. در آیات قرآنی، ساخت‌وساز گاه به عنوان نماد پیشرفت و آبادانی معرفی شده و گاه نشانه‌ای از طغیان و استکبار. تفاوت در نیت، کاربرد و روح

حاکم بر آن است. اگر عمران با نگاه توحیدی، خدمت به خلق و رعایت عدالت همراه باشد، مورد تأیید قرآن است؛ اما اگر به ابزار سلطه، اسراف یا تجمل‌گرایی تبدیل شود، مورد نکوهش قرار می‌گیرد:

«إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (اعراف: ۳۱)

• پرهیز از اسراف: قرآن در آیه «كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا» (اعراف: ۳۱) اسراف را نکوهش می‌کند. علامه اسراف را تخطی از تعادل و عدالت می‌داند که ساخت‌وساز بی‌رویه نیز می‌تواند مصداق آن باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۱۷۹).

• نیت الهی در سازندگی: آیه «وَأَحْسِنَ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ» (قصص، ۷۷) نشان می‌دهد که آبادسازی باید در راستای احسان و نفع اجتماعی باشد.

• عدالت و قسط: آیه «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا ... لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵) بر توازن در سازه‌ها، توزیع منابع و عدالت فضایی تأکید دارد. علامه طباطبایی عدالت را پایه استواری تمدن اسلامی می‌داند (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۹، ص ۲۵۳).

۱-۱. واژه‌شناسی عمران و معماری در قرآن

در قرآن کریم، مفهوم خانه با واژه‌های گوناگونی توصیف شده است که هر یک دارای بستر معنایی خاصی هستند. واژه "بیت"، که بیشترین کاربرد را در قرآن دارد، در ۷۳ مورد ذکر شده و در زمینه‌های مختلفی به کار رفته است. در قرآن کریم، واژه «بیت» در معانی و زمینه‌های گوناگونی به کار رفته است. در حدود ۴۰ مورد، این واژه به سکونتگاه‌های انسانی اشاره دارد، مانند خانه‌های قوم ثمود که از دل کوه‌ها تراشیده شده بودند (نمل: ۴۸). در ۱۶ مورد، «بیت» به خانه‌ی خدا، یعنی کعبه، اطلاق شده است که نماد مرکزیت عبادی در اسلام است (آل عمران: ۹۶). همچنین در برخی آیات، مفهوم خانه در ارتباط با بهشت آمده است، مانند «بِوْتًا طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ» که به سکونتگاه‌های پاک در بهشت اشاره دارد (توبه: ۷۲). افزون بر این، در چند آیه، از این واژه برای توصیف سکونتگاه حیواناتی مانند مورچه و عنکبوت استفاده شده است، که نشان‌دهنده گستره معنایی واژه «بیت» در قرآن است (نمل: ۱۸، عنکبوت: ۴۱).

در برخی آیات، مفهوم "بیت" به عنوان فضایی درون یک مجموعه سکونت‌ی نیز مطرح شده، مانند اتاق پیامبر که در آن حریم خصوصی و اجتماعی رعایت می‌شود (نور: ۲۷-۲۸). ترکیب "اهل بیت" نیز بیانگر نقش خانه در ایجاد ارتباط و هویت‌بخشی میان افراد است، که در آیه تظهير (احزاب: ۳۳) به اوج معنایی خود می‌رسد. در مواردی نیز، قرآن به مواد سازنده‌ی خانه پرداخته است؛ از جمله خانه‌هایی که از سنگ تراشیده شده‌اند، سرپناه‌هایی از پوست حیوانات برای سفرهای قبیله‌ای (نحل: ۸۰)، و حتی بناهایی با استفاده از طلا و نقره در توصیف نعمت‌های بهشتی (زخرف: ۷۱). این تنوع در کاربرد واژه «بیت» نشان‌دهنده پیوند عمیق میان مفاهیم معماری، هویت، و معنا در متن قرآنی است.

آیه ۸۰ سوره نحل بر نقش خانه به عنوان محلی برای آرامش تأکید دارد. از دیدگاه زبان‌شناسی، واژه‌ی "بیت" در عربی به معنای محل سکونت بوده و انواع اقامتگاه‌ها نظیر خیمه و سرپناه را در بر می‌گیرد. همچنین، کاربرد این واژه در ترکیب‌هایی مانند "بیت شعر" به ویژگی گردهم‌آوردن واژگان در قالبی مشخص مرتبط است.

در قرآن، واژگانی نظیر "عمران"، "بنا"، "مسکن"، "قصر"، و "صرح" در زمینه ساخت‌وساز و معماری به کار رفته‌اند. واژه‌های «معماری» و «عمران» از ریشه «ع-م-ر» به معنای آباد کردن و زیست دادن است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۶۸). در آیه ۶۱ سوره توبه، خداوند از کسانی یاد می‌کند که مساجد را آباد می‌کنند و این آبادسازی تنها به معنای ساخت فیزیکی نیست، بلکه به حضور معنوی و عبادی نیز اشاره دارد. همچنین واژه‌هایی مانند «بنیان» و «صرح» در توصیف ساختارهای مستحکم یا بناهای مجلل به کار رفته‌اند که

می‌توانند مبنای مطالعه تطبیقی در سبک‌های معماری باشند (صف: ۴). علامه طباطبایی در ذیل آیه «وَأَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ لِلنَّاسِ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّهَدَمَتْ صَوَامِعَ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ» (حج: ۴۰)، به اهمیت نهادهای فیزیکی عبادی در ساخت تمدن دینی اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که حفظ و آبادسازی این بناها جزو اهداف خلقت انسان است (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۴، ص ۴۶۶). همچنین در این آیه انسان مومن به عنوان محافظ بناهای عبادی ساخته شده و آبادکننده آن معرفی شده است. واژه «بنیان» نیز در قرآن گاه برای اشاره به ساختارهای مادی (بقره: ۱۲۷) و گاه برای بیان بنیان‌های فکری و فرهنگی (توبه: ۱۰۹) به کار رفته است.

مفهوم خانه در قرآن کریم با واژه‌های متعددی بیان شده که هرکدام لایه‌های معنایی خاص خود را دارند. واژه «بیت» رایج‌ترین اصطلاح مرتبط با خانه است که در ۷۳ مورد ذکر شده است. در برخی آیات، این واژه به محل زندگی انسان‌ها اشاره دارد (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۴۵)، در مواردی به خانه خدا مربوط می‌شود (ارژمند، ۱۳۹۰، ص ۶۲)، و در دیگر بخش‌ها با مفهوم خانه‌های بهشتی مرتبط است (اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۴۸). این واژه همچنین برای توصیف سرپناه حیواناتی مانند مورچه و عنکبوت نیز به کار رفته است. علاوه بر «بیت»، واژه «دار» در قرآن به مفهوم سکونتگاه و محیط زندگی انسان‌ها اشاره دارد. این واژه در ترکیباتی مانند دارالمتقین، دارالخلد، دارالمقامه، دارالسلام نمایانگر سرای آخرت است (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۴۷) و در برخی آیات به عنوان محلی محصور و مشخص برای زندگی معرفی شده است (اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۵۱).

«منزل» نیز از دیگر واژگان مرتبط با مفهوم خانه در قرآن است. این واژه از ریشه «نزل» گرفته شده که مفهوم فرود آمدن و استقرار را در بر دارد. در برخی آیات، منزل به فرارگاه‌های خورشید و ماه اشاره دارد (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۴۹) و همچنین می‌تواند مکانی برای آرامش و استراحت انسان باشد.

واژه «مسکن» در قرآن به معنای محلی برای سکونت و آرامش آمده است. این واژه از ریشه «سکن» مشتق شده و در ۱۹ مورد به معنای ایجاد آرامش و در ۱۰ مورد به معنای محل استقرار انسان ذکر شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۲۳۵). آیه ۸۰ سوره نحل، خانه را مکانی برای آرامش انسان معرفی کرده است.

همچنین واژه «مسکن» به عنوان محلی برای سکونت و آرامش در قرآن کریم به کار رفته است. این واژه از ریشه «سکن» مشتق شده و در ۱۹ مورد به معنای ایجاد آرامش و در ۱۰ مورد به معنای محل استقرار انسان ذکر شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۲، ص ۲۳۵). آیه ۸۰ سوره نحل، خانه را مکانی برای آرامش انسان معرفی می‌کند و بر نقش آن در ایجاد امنیت روحی تأکید دارد. ارتباط میان خانه و مفاهیم معنوی در تمدن اسلامی بارها مورد توجه پژوهشگران بوده است، چنان‌که در تفسیرهای قرآنی و اسلامی، خانه به عنوان مکانی مقدس که نقش معنوی و اجتماعی دارد، مورد تأکید قرار گرفته است (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۶، ص ۲۹۱).

از دیدگاه معماری اسلامی، ساختار مسکن و مفهوم سکونت با آموزه‌های قرآنی پیوندی عمیق دارد. فضای زیستی در تمدن اسلامی نه تنها مکانی برای استقرار جسم، بلکه بستری برای تعالی روح و ارتباط با خداوند است (نصر، ۱۳۷۷، ص ۸۴). این ارتباط در شهرسازی سنتی ایران نیز مشهود است، چنان‌که در طراحی خانه‌های ایرانی، توجه به آرامش و امنیت خانوادگی از اصول پایه محسوب می‌شود (ارژمند و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۷۲). مفاهیم قرآنی در معماری اسلامی بر نظم، هماهنگی، و ارتباط با طبیعت تأکید دارند، که نمونه‌های آن در آثار هنری و طراحی مساجد و خانه‌های سنتی مشهود است (بلخاری، ۱۳۹۰، ص ۹۸).

بررسی این واژگان نشان می‌دهد که مفهوم خانه در قرآن تنها به ساختار فیزیکی محدود نمی‌شود، بلکه به جنبه‌های روحی و معنوی نیز ارتباط دارد. سکونت در قرآن کریم فراتر از حضور فیزیکی در یک مکان است و با آرامش، طمأنینه و ارتباط با خداوند پیوند خورده

است (معین، ۱۳۸۱، ص ۲۳۱). این ارتباط معنوی در آیاتی که خانه را با «سکینه» همراه می‌دانند، آشکار می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۳۹۲). توجه به این اصول در معماری اسلامی باعث شده که سکونت، فراتر از یک نیاز جسمی، به یک حقیقت الهی تبدیل شود که در شهرسازی، هنر، و تمدن اسلامی جلوه‌ای ماندگار دارد.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد کیفی و به شیوه تحلیل موضوعی-مفهومی انجام شده است. هدف آن، استخراج مفاهیم مرتبط با عمران، معماری و ساخت‌وساز از آیات قرآن کریم و بررسی کاربردهای آن در طراحی معماری اسلامی و توسعه شهری پایدار است. در مرحله نخست، واژگان کلیدی مرتبط با ساخت‌وساز، سکونت، بنا، عمران، آبادانی و فضاهای زیستی از متن قرآن کریم استخراج گردید. واژگانی مانند «بیت»، «قصر»، «برج»، «سد»، «استعمار»، «مسکن» و «خلافت» به‌عنوان کلیدواژه‌های اصلی انتخاب شدند. سپس آیات مرتبط با این مفاهیم با استفاده از منابع تفسیری معتبر مانند تفسیر المیزان، نمونه و مجمع‌البیان مورد تحلیل قرار گرفتند. در این مرحله، مضامین اخلاقی، زیباشناختی و عملکردی آیات در زمینه ساخت‌وساز شناسایی و طبقه‌بندی شدند. در ادامه، نمونه‌هایی از بناهای تاریخی ذکر شده در قرآن مانند کاخ‌های قوم عاد، برج فرعون و سد ذوالقرنین بررسی و با اصول معماری اسلامی تطبیق داده شدند. این تطبیق به منظور تحلیل نقش سازه‌ها در تمدن‌سازی و عبرت‌آموزی از تاریخ صورت گرفت. در مرحله پایانی، آموزه‌های قرآنی در زمینه ساخت‌وساز با مفاهیم توسعه پایدار شهری و معماری اسلامی مقایسه شدند. معیارهایی همچون نیت الهی، عدالت، پرهیز از اسراف و حفظ تعادل محیط‌زیستی به‌عنوان اصول قرآنی در طراحی معماری مورد توجه قرار گرفتند. برای غنای نظری مقاله، از مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه‌های تمدنی، فلسفی و معماری اسلامی بهره گرفته شد. آثار پژوهشگران معاصر مانند دکتر هادی ندیمی و سیدمحمد مهدی میرممتاز در تحلیل مفاهیم قرآنی در معماری مورد استفاده قرار گرفتند.

یافته‌های پژوهش

۱. مفهوم خانه در قرآن کریم

مفهوم خانه در قرآن کریم با واژه‌های متعددی بیان شده که هرکدام لایه‌های معنایی خاص خود را دارند. واژه «بیت» رایج‌ترین اصطلاح مرتبط با خانه است که در ۷۳ مورد ذکر شده است. در برخی آیات، این واژه به محل زندگی انسان‌ها اشاره دارد (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۴۵)، در مواردی به خانه خدا مربوط می‌شود (ارژمند، ۱۳۹۰، ص ۶۲)، و در دیگر بخش‌ها با مفهوم خانه‌های بهشتی مرتبط است (اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۴۸). این واژه همچنین برای توصیف سرپناه حیواناتی مانند مورچه و عنکبوت نیز به کار رفته است. علاوه بر «بیت»، واژه «دار» در قرآن به مفهوم سکونتگاه و محیط زندگی انسان‌ها اشاره دارد. این واژه در ترکیباتی مانند دارالمتقین، دارالخلد، دارالمقامه، دارالسلام نمایانگر سرای آخرت است (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۴۷) و در برخی آیات به عنوان محلی محصور و مشخص برای زندگی معرفی شده است (اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۵۱).

«منزل» نیز از دیگر واژگان مرتبط با مفهوم خانه در قرآن است. این واژه از ریشه «نزل» گرفته شده که مفهوم فرود آمدن و استقرار را در بر دارد. در برخی آیات، منزل به قرارگاه‌های خورشید و ماه اشاره دارد (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۴۹) و همچنین می‌تواند مکانی برای آرامش و استراحت انسان باشد.

واژه «مسکن» در قرآن به معنای محلی برای سکونت و آرامش آمده است. این واژه از ریشه «سکن» مشتق شده و در ۱۹ مورد به معنای ایجاد آرامش و در ۱۰ مورد به معنای محل استقرار انسان ذکر شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۲۳۵). آیه ۸۰ سوره نحل، خانه را مکانی برای آرامش انسان معرفی کرده است.

همچنین واژه «مسکن» به عنوان محلی برای سکونت و آرامش در قرآن کریم به کار رفته است. این واژه از ریشه «سکن» مشتق شده و در ۱۹ مورد به معنای ایجاد آرامش و در ۱۰ مورد به معنای محل استقرار انسان ذکر شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۲۳۵). آیه ۸۰ سوره نحل، خانه را مکانی برای آرامش انسان معرفی می‌کند و بر نقش آن در ایجاد امنیت روحی تأکید دارد. ارتباط میان خانه و مفاهیم معنوی در تمدن اسلامی بارها مورد توجه پژوهشگران بوده است، چنان‌که در تفسیرهای قرآنی و اسلامی، خانه به عنوان مکانی مقدس که نقش معنوی و اجتماعی دارد، مورد تأکید قرار گرفته است (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۶، ص ۲۹۱).

از دیدگاه معماری اسلامی، ساختار مسکن و مفهوم سکونت با آموزه‌های قرآنی پیوندی عمیق دارد. فضای زیستی در تمدن اسلامی نه تنها مکانی برای استقرار جسم، بلکه بستری برای تعالی روح و ارتباط با خداوند است (نصر، ۱۳۷۷، ص ۸۴). این ارتباط در شهرسازی سنتی ایران نیز مشهود است، چنان‌که در طراحی خانه‌های ایرانی، توجه به آرامش و امنیت خانوادگی از اصول پایه محسوب می‌شود (ارژمند و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۷۲). مفاهیم قرآنی در معماری اسلامی بر نظم، هماهنگی، و ارتباط با طبیعت تأکید دارند، که نمونه‌های آن در آثار هنری و طراحی مساجد و خانه‌های سنتی مشهود است (بلخاری، ۱۳۹۰، ص ۹۸).

بررسی این واژگان نشان می‌دهد که مفهوم خانه در قرآن تنها به ساختار فیزیکی محدود نمی‌شود، بلکه به جنبه‌های روحی و معنوی نیز ارتباط دارد. سکونت در قرآن فراتر از حضور فیزیکی در یک مکان است و با آرامش، طمأنینه و ارتباط با خداوند پیوند خورده است (معین، ۱۳۸۱، ص ۲۳۱). این ارتباط معنوی در آیاتی که خانه را با «سکینه» همراه می‌دانند، آشکار می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۳۹۲). توجه به این اصول در معماری اسلامی باعث شده که سکونت، فراتر از یک نیاز جسمی، به یک حقیقت الهی تبدیل شود که در شهرسازی، هنر، و تمدن اسلامی جلوه‌ای ماندگار دارد.

۲. سازه‌های ذکر شده در قرآن

در آیات مختلف قرآن، نمونه‌هایی از ساخت‌وسازهای عظیم و مهندسی شده ذکر شده است:
- قصرها و کاخ‌های قوم عاد و ثمود: در سوره فجر (آیه ۷)، به «ارم ذات العماد» اشاره شده که به ستون‌های بلند و معماری شگفت‌انگیز قوم عاد برمی‌گردد. تفسیر المیزان این آیه را نشانه‌ای از قدرت فنی و غرور تمدنی می‌داند که به فساد انجامید (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ص ۳۲۱).

- برج فرعون: در سوره غافر (آیات ۳۶-۳۷)، فرعون از هامان می‌خواهد برجی بلند بسازد تا به راه‌های آسمان برسد. این آیه بازتابی از جاه‌طلبی قدرت‌های خودکامه و استفاده ابزاری از معماری در خدمت سلطه است (کاشف‌الغطاء، ۱۳۹۰، ص ۱۱۲).

- سد ذوالقرنین: در سوره کهف (آیات ۹۴ تا ۹۸)، از سدی یاد می‌شود که ذوالقرنین بین دو کوه با استفاده از مس و آهن ساخت. تحلیل‌های جدید، این سازه را نمونه‌ای از مهندسی دفاعی و مشارکت مردمی در توسعه زیرساخت می‌دانند (یوسفی، ۱۳۹۵، ص ۵۳). نکته قابل توجه، استفاده از مصالح تمام فلزی در ساخت این سد است که بر خلاف سدهای ساخته‌شده در قرون اخیر می‌باشد.

۳. مصادیق معماری در تمدن‌های گذشته

قرآن کریم در سوره‌های متعددی، با زبانی هشداردهنده و گاه توصیفی، به معرفی اقوام و تمدن‌های پیشین می‌پردازد که در عرصه‌ی معماری، به دستاوردهای خیره‌کننده‌ای رسیده بودند. از جمله‌ی این اقوام می‌توان به عاد، ثمود، سبأ و قوم مصری اشاره کرد؛ اقوامی که نشانه‌های روشنی از شکوفایی معماری و تمدنی از خود به‌جا گذاشتند.

قرآن در توصیف قوم عاد، که در منطقه‌ی «احقاف» می‌زیستند، چنین می‌فرماید:

«أَتَّبِعُونَ بِكُلِّ رِيحٍ آيَةً تَعْبَثُونَ» (الشعراء: ۱۲۸)

آیا شما بر هر بلندی، نشانه‌ای (بناهایی عظیم) می‌سازید که در آن بیهوده‌کاری می‌کنید؟

واژه‌ی «آیة» در این آیه، اشاره به بناهایی دارد که به عنوان نماد قدرت و شکوه ساخته می‌شدند؛ اما قرآن این ساخت‌وسازها را به بیهودگی و بی‌هدفی نسبت می‌دهد، چرا که کارکرد آن‌ها نه در راستای خدمت به انسان یا تقرب به خدا بلکه صرفاً نمایش عظمت ظاهری است.

در مورد قوم ثمود نیز که در منطقه‌ی سنگی و کوهستانی «مدائن صالح» سکونت داشتند، آمده است:

«وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَارِهِينَ» (الشعراء: ۱۴۹)

و شما با ناز و نخوت، از دل کوه‌ها خانه‌هایی می‌تراشید!

این آیه نمایانگر اوج توان فنی و مهندسی قوم ثمود است. آن‌ها نه تنها خانه‌سازی را به‌خوبی آموخته بودند، بلکه از صخره‌ها، فضا‌های مسکونی می‌تراشیدند. اما «فارهین» بودن آن‌ها نشان می‌دهد که این پیشرفت با غرور و تفاخر همراه بود؛ که نوعی دل‌بستگی به ظاهر تمدن و فراموشی محتوای آن است.

در مورد فرعون و حکومت مصر باستان نیز قرآن اشاره‌ای کوتاه اما عمیق دارد:

«فِرْعَوْنُ ذِي الْأَوْتَادِ» (الفجر: ۱۰)

فرعونی که صاحب میخ‌ها (ستون‌ها و سازه‌های عظیم) بود.

بر اساس تفسیرهای مختلف، «الأوتاد» به ساختارهای مهندسی و سازه‌های استوار و بلندمرتبه‌ای اشاره دارد که فراعنه برای نمایش اقتدار خود بنا کرده بودند؛ همانند اهرام ثلاثه یا معابد عظیم. قرآن با نگاهی عبرت‌آموز، به معماری به‌عنوان یک بُعد مهم از تمدن‌های گذشته اشاره می‌کند. این سازه‌های بزرگ و پیچیده، گرچه نشانه‌ای از نبوغ فنی و توانایی انسانی بودند، اما زمانی که در خدمت خودبینی، ظلم، و طغیان قرار گرفتند، به عامل سقوط و نابودی همان تمدن‌ها تبدیل شدند. پس از منظر قرآنی، معماری تنها زمانی ارزشمند است که در مسیر عبودیت، عدالت، و خدمت به انسان قرار گیرد؛ وگرنه همانند تمدن‌های پیشین، ممکن است شکوه بیرونی آن مایه‌ی هلاکت درونی شود.

۴. ویژگی‌های معماری در قرآن کریم

نگاه قرآن کریم به معماری، نگاهی فراتر از ساختن و پرداختن به ظاهر بناهاست. معماری در قرآن، مانند همه امور مادی بازتابی از جهان‌بینی توحیدی است که هم در بُعد فردی و هم اجتماعی، نقش مهمی در جهت‌دهی به سبک زندگی انسان دارد. به همین دلیل، معماری قرآنی با مفاهیمی چون معنویت، عدالت، پایداری و عقلانیت در هم تنیده است و هرگونه اقدام عمرانی را به نیت و کارکرد آن گره می‌زند.

در مفهوم پایه، معماری از منظر قرآن امری معنویت‌محور و هدف‌دار است. ساخت‌وسازها نباید تنها در خدمت زیبایی‌های ظاهری و نمایشی باشند، بلکه باید با نیتی الهی، در مسیر تحقق اهداف انسانی، اجتماعی و عبادی قرار گیرند. نمونه‌ی بارز این نوع نگرش، ساخت مسجد است که نه فقط مکان عبادت، بلکه مرکزی برای فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و حتی سیاسی است. چنان‌که در آیه ۱۸ سوره توبه آمده: «إِنَّمَا يُعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ»؛ تنها کسانی به آباد کردن مساجد خدا می‌پردازند که ایمان حقیقی دارند. در اینجا «عمارت» مشخصاً در بستر معنویت تعریف می‌شود. کسی به ساخت و مرمت مکانی ایمانی و الهی می‌پردازد که خود صاحب ایمان باشد. قرآن علاوه بر معنویت، عدالت فضایی و اجتماعی را یکی از ارکان معماری می‌داند. معماری نباید به گونه‌ای باشد که گروهی بهره‌مند و گروهی محروم باشند. در معماری، عدالت به معنای توازن در دسترسی به فضاها و امکانات است. در سوره حدید، آیه ۲۵، خداوند ارسال پیامبران و کتاب‌ها را با هدف اقامه قسط معرفی می‌کند: «لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ»، که این قسط، علاوه بر توازن دسترسی به فضاها به بهره‌برداری عادلانه از منابع نیز سایه می‌افکند. از دیگر شاخصه‌های مهم در معماری قرآنی، پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی است. قرآن در آیه ۳۱ سوره اعراف، مؤمنان را به خوردن و آشامیدن دعوت می‌کند، اما بلافاصله هشدار می‌دهد: «وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ». این اصل علاوه بر امور رایج زندگی به حوزه ساخت‌وساز نیز تعمیم می‌یابد. اسراف در عمران را نشانه‌ی خروج از مسیر رشد متعادل و گرایش به زینت‌گرایی بی‌ثمر می‌داند؛ امری که در نهایت، فرد و در نتیجه جوامع را دچار زوال درونی می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۵۷۴).

از منظر دیگر پایداری و دوام نیز از مفاهیم اصلی در معماری قرآنی است. آیه ۱۰۹ سوره توبه با توصیف بنایی که بر «تقوا» و «بنیانی مرصوص» بنا شده، معیار استواری را در بعد اخلاقی و ساختاری مورد تأکید قرار می‌دهد. بنیان مرصوص، نمادی از ساختمان‌ی است که نه تنها از نظر مصالح و استقامت، بلکه از نظر معنوی، بر پایه‌های محکم ایمان و صداقت قرار دارد. انسان مومن و با عقیده‌های ساخته شده بر مبنای زمینه‌های اخلاقی در کیفیت بنای سازه خود، پایه‌های استوار و با کیفیت را لحاظ می‌کند که این امر زمینه‌ساز تأمین دوام سازه می‌شود. قرآن همچنین ما را به استفاده‌ی هوشمندانه و هماهنگ با طبیعت دعوت می‌کند. داستان ذوالقرنین و سد او در سوره کهف (آیات ۹۴ تا ۹۸) نمونه‌ای روشن از این رویکرد، داستان ذوالقرنین در قرآن است. او با شناخت ویژگی‌های اقلیمی و بهره‌گیری از مصالح بومی مانند آهن و مس مذاب، سدی ساخت که با منافع عمومی و خواسته مردم در تعادل بود (کهف: ۹۶). علامه طباطبایی این رویداد را نمونه‌ای از عقلانیت توحیدی می‌داند که در آن، انسان با استفاده از طبیعت و نه در تقابل با آن، در خدمت جامعه قرار می‌گیرد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۵۷۴).

از دیدگاه فرهنگی، قرآن بر هویت‌سازی از طریق معماری تأکید دارد. بناهایی چون مساجد، صوامع و بیع، که در آیه ۴۰ سوره حج ذکر شده‌اند، نه تنها مکان‌هایی برای عبادت‌اند، بلکه تجلی‌گاه فرهنگ و هویت یک جامعه‌ی ایمانی نیز به شمار می‌آیند. این فضاها پیوندی میان تاریخ، دین و فرهنگ ایجاد می‌کنند و ماندگاری تمدن را تضمین می‌سازند (یوسفی، ۱۳۹۵، ص ۵۲). چندمنظوره بودن فضاها از دیگر نکات قابل توجه در معماری قرآنی است. سازه‌هایی مانند مسجدالحرام یا سد ذوالقرنین فقط کارکردی عبادی یا فنی ندارند، بلکه جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی، امنیتی و تربیتی را نیز شامل می‌شوند (ندیمی، ۱۳۹۰، ص ۸۸).

در نگاه قرآن، بناها نباید صرفاً عملکردی و ابزاری باشند، بلکه باید در دل خود حامل ارزش‌ها و معانی باشند. قرآن همچنین از بناهای تمدن‌های طاغیان‌ی گذشته به‌عنوان ابزار آموزش تاریخی بهره می‌گیرد. ماندگاری برخی از بناهای تاریخی گذشته به میزان تکیه‌ی آن بناها بر مفاهیم عمیق روحی و معنوی بستگی دارد. در سوره‌های فجر و غافر، اشاره به کاخ‌های عاد و برج‌های فرعون، نه به نیت

برتری، بلکه به‌عنوان نمونه‌هایی عبرت‌آموز است. علامه طباطبایی در تفسیر این آیات، معماری فرعونی را تجسمی از طغیان و کبر معرفی می‌کند؛ بناهایی که هرچند عظمت داشتند، اما به‌واسطه‌ی انحراف در نیت، در دل خاک مدفون شدند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۳۰۰).

در کنار همه این ویژگی‌ها، سادگی همراه با زیبایی اصیل نیز مورد توجه قرآن است. آیه ۸۰ سوره نحل با توصیف خانه به‌عنوان محل «سکون» و آرامش، بر آن دسته از کیفیت‌های فضا تأکید دارد که با روح و روان انسان سازگارند. این آیه ما را به این نکته رهنمون می‌کند که زیبایی در معماری باید هماهنگ با طبیعت انسان، بدون جلوه‌ای بصری و پر زرق و برق، و در خدمت آرامش درونی باشد (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۲۴۵).

در کنار همه مفاهیم ذکرشده، کار جمعی و مشارکت اجتماعی در فرایند عمران، از آموزه‌های بنیادین قرآن است. هنگامی که حضرت ابراهیم و فرزندش اسماعیل (علیهماالسلام) به ساخت مسجدالحرام می‌پردازند (بقره: ۱۲۷)، این اقدام نه‌تنها عملی عمرانی، بلکه نشانه‌ای از مشارکت مردم در پروژه‌ای الهی و جمعی است. قرآن از این اقدام با نگاهی ستایش‌آمیز یاد می‌کند و آن را الگوی همکاری مؤمنانه می‌داند (شربعتی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۲).

۵. اهمیت معراج پیامبر (ص) در معماری الهی

معراج پیامبر اکرم (ص) یکی از مهم‌ترین رویدادهای معنوی در اسلام است که در آیه اول سوره اسراء به آن اشاره شده است: «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا...». این سفر آسمانی، نه‌تنها نماد تعالی روحی و عبودیت است، بلکه از منظر معماری نیز اهمیت دارد. مسجدالاقصی و مسجدالحرام به‌عنوان نقاط آغاز و پایان این سفر، به‌نوعی نشان‌دهنده پیوند میان زمین و آسمان، ماده و معنا، و معماری و وحی هستند. علامه طباطبایی در تفسیر این آیه، معراج را نمادی از سیر انسان از عالم طبیعت به عالم ملکوت می‌داند که در آن، مکان‌های مقدس نقش واسطه‌ای میان دو جهان را ایفا می‌کنند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۳، ص ۵). این نگاه، معماری را نه‌تنها ساخت فیزیکی، بلکه بستری برای سلوک و تعالی انسان معرفی می‌کند.

۶. دسته‌بندی تحلیل مفاهیم معماری و ساخت‌وساز در قرآن کریم با رویکرد تمدن‌سازی الهی

۱-۶. معماری قرآنی و اصول الهی

در نگاه قرآن کریم، خانه صرفاً یک ساختار فیزیکی نیست، بلکه فضایی است برای آرامش روانی، انس خانوادگی و یاد خداوند. واژگان قرآنی مانند «بیت» و «مسکن» نشان‌دهنده نقش بنیادین سکونت در تأمین امنیت، آسایش و پایداری زندگی انسانی هستند (قرشی، ۱۳۷۱، ص ۱۳۲؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ص ۷۸). تفاسیر اسلامی نیز خانه را بستری برای تربیت اخلاقی، تقویت روابط انسانی و رشد معنوی معرفی کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۲۴۰؛ اسماعیل‌پور، ۱۳۸۹، ص ۵۶). این فضا در قرآن با ویژگی‌هایی چون آرامش الهی، قداست معنوی و پیوند با فطرت انسان توصیف شده و بر ضرورت طراحی آن بر پایه اصول الهی تأکید شده است (مدرسی، ۱۳۸۶، ص ۷۸؛ طبرسی، ۱۳۶۰، ص ۱۹۲).

۲-۶. معماری قرآنی و تمدن اسلامی

شهرسازی در تمدن اسلامی، برخاسته از آموزه‌های قرآنی و متأثر از ارزش‌های دینی بوده است. قرآن با طرح مفاهیمی چون «دار» و «مدینه»، به ساختار اجتماعی انسان و جایگاه او در بستر تمدن اشاره می‌کند (اصفهانی، ۱۳۸۷، ص ۳۹؛ مدرسی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۲؛ طبرسی، ۱۳۸۹، ص ۳۵۶). این مفاهیم در معماری اسلامی به شکل توجه به عدالت فضایی، تعامل با محیط طبیعی، و پاسخ‌گویی به

نیازهای اجتماعی نمود یافته اند (محمدی و رضویان، ۱۳۹۰، ص ۲۸؛ هاشمی و قرخلو، ۱۳۸۵، ص ۴۷). نقش دین در شکل‌گیری کالبد شهر اسلامی، نه تنها در ساختار فیزیکی بلکه در هویت فرهنگی و معنوی آن نیز قابل مشاهده است (حبیبی و مقصودی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۳؛ نصر، ۱۳۷۹، ص ۷۸).

۳-۶. اصول طراحی شهری و مسکن بر اساس قرآن

طراحی شهری در اندیشه اسلامی، بر پایه اصولی چون نظم، تعادل، سلسله‌مراتب فضایی و پیوند با طبیعت استوار است (ابوجعفر برقی، ۱۳۷۱، ص ۷۷؛ زمانی و زنگنه، ۱۳۹۰، ص ۲۲۵). مطالعات تاریخی درباره معماری مسکن در دوره قاجار نشان می‌دهد که آموزه‌های دینی نقش مهمی در شکل‌گیری ساختار فضایی خانه‌ها داشته‌اند (حبیبی و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۴۵). همچنین، تحلیل شاخص‌های اجتماعی مرتبط با مسکن بیانگر آن است که تحقق عدالت فضایی در طراحی خانه‌های شهری، یکی از ضرورت‌های معماری اسلامی به شمار می‌رود (ملکی و شیخی، ۱۳۸۸، ص ۹۸؛ عثمان، ۱۳۷۶، ص ۱۴۳).

۴-۶. معماری قرآنی و مفهوم اخلاق اسلامی

این رویکرد بر نقش اخلاق در معماری تأکید دارد. قرآن کریم بر ضرورت ایجاد تعادل در امیال و رفع فاصله طبقاتی در سکونت تأکید کرده است (عباسی و بمانیان، ۱۴۰۱، ص ۲۴۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۹، ص ۳۷۸). معماری اسلامی باید همسو با اصول اخلاقی باشد و به نیازهای معنوی و اجتماعی پاسخ دهد (جاسبی، ۱۳۷۳، ص ۱۴۵؛ خوش‌فر، ۱۳۷۴، ص ۴۲). مدل‌های طراحی شهری اسلامی نیز بر هویت اجتماعی و تقویت روابط انسانی تأکید دارند (حبیبی و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۸۴؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۶، ص ۲۳؛ مجلسی، ۱۴۰۴، ص ۱۵).

۵-۶. معماری قرآنی و هنر اسلامی

یکی از ابعاد مهم معماری قرآنی، ارتباط آن با هنر اسلامی است. طراحی مساجد، استفاده از کتیبه‌های قرآنی، نقش هندسه مقدس، و تلفیق نور و فضا از ویژگی‌های برجسته معماری اسلامی هستند (ساکي، ۱۴۰۰، ص ۴۴؛ حکیمی، ۱۳۸۰، ص ۹۱). همچنین، شهرسازی اسلامی از الگوهای بصری خاصی بهره گرفته که با مفاهیم قرآنی تطابق دارد (مرتضی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۵؛ نقی‌زاده، ۱۳۸۷، ص ۲۱۰؛ فارابی، ۱۳۸۸، ص ۳۲۱).

جدول ۱. دسته‌بندی معماری قرآنی از منظر تمدنی

منابع مرتبط	ویژگی‌های کلیدی	رویکرد
نهج البلاغه (۱۳۷۸)، رازی (۱۳۹۰)، قرشی (۱۳۷۱)، ابن منظور (۱۴۱۴)، طباطبایی (۱۳۷۴)، اسماعیل پور (۱۳۸۹)، مدرسی (۱۳۸۶)، طبرسی (۱۳۶۰)	نقش خانه در آرامش، امنیت، و ذکر الهی	معماری قرآنی و اصول الهی
حبیبی و مقصودی (۱۳۸۶)، نصر (۱۳۷۹)، اصفهانی (۱۳۸۷)، مدرسی (۱۳۸۶)، طبرسی (۱۳۸۹)، محمدی و رضویان (۱۳۹۰)، هاشمی و قرخلو (۱۳۸۵)	تأثیر قرآن بر شهرسازی اسلامی، عدالت فضایی، اهمیت مسجد	معماری قرآنی و تمدن اسلامی
ابوجعفر برقی (۱۳۷۱)، زمانی و زنگنه (۱۳۹۰)، حبیبی و همکاران (۱۳۹۰)، زاده (۱۳۹۱)، ملکی و شیخی (۱۳۸۸)، عثمان (۱۳۷۶)	توجه به اعتدال، طبیعت، آرامش روحی، ساختار سلسله‌مراتب فضایی	اصول طراحی شهری و مسکن بر اساس قرآن
عباسی و بمانیان (۱۴۰۱)، مکارم شیرازی (۱۳۸۹)، جاسبی (۱۳۷۳)، خوش‌فر (۱۳۷۴)، حبیبی و همکاران (۱۳۸۶)، نقی‌زاده (۱۳۸۶)، مجلسی (۱۴۰۴)	تأکید بر تکریم انسان، تعادل در امیال، رفع فاصله طبقاتی	معماری قرآنی و مفهوم اخلاق اسلامی
ساکي (۱۴۰۰)، حکیمی (۱۳۸۰)، مرتضی (۱۳۸۷)، نقی‌زاده (۱۳۸۷)، فارابی (۱۳۸۸)	نقش کتیبه‌های قرآنی، هندسه مقدس، طراحی نمادین	معماری قرآنی و هنر اسلامی

نتیجه‌گیری

مطالعه مفاهیم عمران و معماری در قرآن کریم نشان می‌دهد که ساخت‌وساز در نگاه الهی، صرفاً پاسخ به نیازهای مادی نیست، بلکه بخشی از مأموریت انسان در مسیر تمدن‌سازی و تحقق خلافت الهی بر زمین است. این مأموریت، در چارچوبی اخلاق‌محور و هدفمند تعریف شده که بر اصولی چون توحید، عدالت، پرهیز از اسراف و معنویت استوار است.

قرآن با ارائه نمونه‌های تاریخی از سازه‌های اقوام گذشته، هم هشدار می‌دهد نسبت به انحرافات ناشی از خودبزرگ‌بینی و تجمل‌گرایی، و هم الگویی ارائه می‌دهد برای سازندگی متعادل، پایدار و انسان‌محور. در این چارچوب، بناها نه تنها باید کارکرد فیزیکی داشته باشند، بلکه باید در خدمت آرامش، یاد خدا، و عدالت اجتماعی قرار گیرند.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که آیات قرآنی می‌توانند مبنای نظری مناسبی برای طراحی معماری اسلامی و توسعه شهری پایدار باشند. این مبنا، با تأکید بر توازن میان ماده و معنا، امکان شکل‌گیری فضاهایی را فراهم می‌سازد که هم نیازهای زیستی انسان را تأمین می‌کنند و هم بستر تعالی روح و ارتباط با خداوند را فراهم می‌سازند.

بنابراین، بهره‌گیری از آموزه‌های قرآنی در معماری، نه تنها به غنای فرهنگی و معنوی فضاهای زیستی می‌انجامد، بلکه می‌تواند به‌عنوان راهبردی تمدن‌ساز در مواجهه با چالش‌های معاصر شهرسازی و طراحی پایدار مورد استفاده قرار گیرد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آن‌هاست.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

حمایت مالی

نویسندگان اظهار می‌دارند که در روند تهیه و نگارش این مقاله، هیچ‌گونه بودجه، گرنت یا حمایت مالی دیگری دریافت نکرده‌اند.

فهرست منابع

نهج البلاغه (حسین انصاریان، مترجم).

ابن منظور، محمد. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. دار صادر.

ابوالفتح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. انتشارات پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

ارجمند، احمد. (۱۳۹۰). مطالعات قرآنی در معماری و شهرسازی. انتشارات آستان قدس رضوی.

[اسماعیل پور، نجماء. \(۱۳۸۹\). بررسی وضعیت مسکن در سکونتگاه‌های غیررسمی و ارائه راهبردهای ساماندهی آنها، نمونه موردی: محله حسن آباد یزد. مطالعات و پژوهش](#)

[های شهری منطقه ای، \(۴\)۱، ۹۵-۱۱۲.](#)

اصفهان‌ی، راغب. (۱۳۸۷). بررسی واژگان معماری در قرآن. مرکز پژوهش‌های اسلامی.

اهری، زهرا. (۱۳۶۷). بررسی اقتصادی مسکن در ایران. انتشارات دانشگاه تهران.

بلخاری، حسن. (۱۳۹۰). مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی. انتشارات سوره مهر.

بورکهارت، تیتوس. (۱۳۶۹). هنر مقدس. کتابخانه منوچهری.

پورمحمدی، صادق. (۱۳۷۹). بحران مسکن و راهکارهای کاهش هزینه‌های ساخت. پژوهشکده معماری و شهرسازی.

جاسبی، عبدالله. (۱۳۷۳). اصول و مبانی مدیریت. دانشگاه آزاد اسلامی.

جعفری، عالمه محمدتقی. (۱۳۸۴). زندگی، تفکرات و آراء عالمه. انتشارات گلشن.

حریری، محمد یوسف. (۱۳۸۱). فرهنگ لغات و اصطلاحات قرآنی. انتشارات دانشگاه تهران.

خرمشاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۷۷). دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی. انتشارات هما.

- خوش فر، غلامرضا. (۱۳۷۴). کاربرد شاخص های اجتماعی در توسعه مسکن. مجموعه مقالات دومین سمینار سیاست های توسعه مسکن در ایران .
 راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. دارالقلم .
 شریعتی، علی. (۱۳۹۷). بازگشت به قرآن. تهران: موسسه چاپ و نشر بین الملل .
 شکویی، حسین. (۱۳۵۵). جغرافیای شهری و مسکن. انتشارات دانشگاه تهران .
 ضیاییان، سید حمید. (۱۳۸۶). معماری ذکر (مدخلی بر معماری فطری). مؤلف .
 طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۶۷). ترجمه تفسیرالمیزان. بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبایی.
 طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۶۱). رساله لب اللباب در سیر و سلوک اولی الألباب. انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم .
 طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۴۱۷ق). ترجمه تفسیر المیزان. قم: دفتر انتشارات اسلامی .
 علم الهدی، هدی. (۱۳۷۸). آب در معماری: مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی ارگ بم. انتشارات میراث فرهنگی .
 فارابی، ابونصر محمد. (۱۳۸۸). فصول منتزعه (حسن ملکشاهی، مترجم). انتشارات سروش .
 قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱). فرهنگ قرآن. انتشارات دارالکتب الاسلامیه .
 قمی، عباس. (۱۳۶۸). مفاتیح الجنان. انتشارات نشر و فرهنگ اسلامی .
 کاشف الغطاء، جعفر. (۱۳۹۰). أصول التفسیر و مبانیه. نشر دارالحدیث .
کامیاب، حسین. (۱۳۸۹). بررسی سلسله مراتب بهشت های چهارگانه بر اساس قرآن و روایات. پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم ، ۳(۸)، ۷۵-۹۲.
 کسمایی، محمد. (۱۳۹۵). راهکارهای اقلیمی در طراحی مسکن. مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن .
 کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۴). اصول کافی. انتشارات اسلامی .
 مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۴ق). بحارالانوار. موسسه الوفاء .
 محمدی ری شهری، محمد. (۱۳۸۴). میزان الحکمه. دارالحدیث .
 مدرسی، سید محمد تقی. (۱۳۸۶). احکام شریعت پیرامون حیات طیبه. مغان الحسین .
 مرتضی، هشام. (۱۳۸۷). اصول سنتی ساخت و ساز در اسلام. مرکز تحقیقات معماری و شهرسازی .
 مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). انسان کامل. موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران .
 معین، محمد. (۱۳۸۱). فرهنگ لغات و اصطلاحات قرآنی. انتشارات دانشگاه تهران .
 مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۵). اخلاق اسلامی در نهج البلاغه. انتشارات نسل جوان .
ملکی، سعید ؛ و شیخی، حجت. (۱۳۸۸). بررسی نقش شاخص های اجتماعی مسکن در سطح استان های کشور با استفاده از روش شاخص ترکیبی توسعه انسانی. مسکن و محیط روستا ، ۲۸(۱۲۷)، ۱۰۷-۹۴.
 مولوی، جلال الدین محمد بن محمد. (۱۳۶۶). مثنوی معنوی. انتشارات هما .
 میرممتاز، سید محمد مهدی؛ میرممتاز، اکرم السادات؛ و قلی پور، فاطمه. (۱۳۹۰). معماری بهشت و معماری باغ ایرانی . جستارهای شهرسازی، ۸(۳۵)، ۳۰-۳۷.
 ندیمی، هاشم. (۱۳۹۰). مفاهیم قرآنی در معماری اسلامی. انتشارات دانشگاه هنر .
 نسفی، عزیزالدین. (۱۳۷۱). کتاب الانسان الكامل. کتابخانه طهوری .
 نصر، سید حسین. (۱۳۷۹). نیاز به علم مقدس. انتشارات نشر و فرهنگ اسلامی .
 نقی زاده، محمد. (۱۳۸۶). ادراک زیبایی و هویت شهر در پرتو تفکر اسلامی. سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری .
 نقی زاده، محمد. (۱۳۸۷). شهر و معماری اسلامی. مانی .
هاشمی، هادی؛ و قرخلو، مهدی. (۱۳۸۵). شاخص های توسعه پایدار شهری. مجله جغرافیا و توسعه ناحیه ای، ۱(۱۵)، ۱۷۷-۱۵۷.
<https://doi.org/10.22067/geography.v5i8.4231>
 یوسفی، علی اکبر. (۱۳۹۵). نقش قرآن در توسعه پایدار شهری. فصلنامه مطالعات شهری اسلامی، ۷(۲)، ۴۵-۶۰ .